10 ડાંગવનો અને...

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

(જન્મઃ 2-10-1967)

મહેન્દ્રસિંહ તખ્તસિંહ પરમારનું વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું કુકણા ગામ છે. તેઓ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી કરે છે. તેઓ વાર્તાકાર, વિવેચક અને દિગ્દર્શક તરીકે જાણીતા છે. તેમનું ગદ્ય આગવી ભાત પાડે છે. તેમના 'પ્રથમ' નામનો વિવેચનસંગ્રહ, 'પોલિટેકનિક' નામે વાર્તાસંગ્રહ અને 'રખડુનો કાગળ' નામે નિબંધસંગ્રહ પ્રગટ થયા છે.

આ નિબંધ 'રખડુનો કાગળ' માંથી લેવામાં આવ્યો છે. પોતે કરેલા નર્મદા કિનારા અને ડાંગનાં જંગલોના પ્રવાસનાં સંસ્મરણોને લેખક પત્ર રૂપે પોતાના બાપુજીને લખે છે. જેમાં લેખકનો રખડુ સ્વભાવ, સંવેદનશીલ હૃદય અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિ અનુભવાય છે. અહીં લેખકનો નર્મદા સાથેનો સૂક્ષ્મ નાતો છે તો સાથે ગુજરાતના એક રળિયામણા પ્રદેશ ડાંગના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય તથા ત્યાંના લોકોની વિશેષતાઓ પણ આ નિબંધમાં અત્યંત લાઘવથી વર્ણવાઈ છે. એ સાથે લેખકનું સંવેદન પણ ઘૂંટાતું જાય છે. આ આખી વાત કરવા માટે પત્ર શૈલી પસંદ કરીને લેખકે પોતાની અને ભાવકની વચ્ચે અંગત સેતુ રચ્યો છે. નિબંધનું ગદ્ય પ્રવાહી છતાં ઊંડાણવાળું છે. ગુજરાતી ગદ્યની એક જુદી તરેહ એમાં છે.

પ્રિય બાપુજી,

અગાઉ અંકલેશ્વર અને આહવા ગયો ત્યારનો તમને લખવા ધારતો હતો. એ પછી ફરી એકવાર જઈ આવ્યો. લખ્યા વગર ન જ ચાલે એવું થઈ ગયું. એ અનુભવોને પુનઃ સ્મૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

આહવા જતાં પહેલાં ત્રણ દિવસ અંકલેશ્વર રોકાયો. અંકલેશ્વર મને પ્રિય છે. મિત્રો મજાકમાં જેને ગંદકેશ્વર કહે છે એ, કારખાનાંઓથી ઊભરાતું એશિયાનું બીજા નંબરનું ઔદ્યોગિક મથક; મારું પ્રિય સ્થળ છે ! અહો વૈચિત્ર્યમ્ ! એની દુર્ગંધ સાથે એક ઘરોબો કેળવાઈ ગયેલો. પણ સાચું કહું તો અહીંના ભરૂચી નાકાથી બોરભાઠા થઈને આગળ જતાં આવતી ભેખડવતી નર્મદાને કારણે અંકલેશ્વર મારી પ્રિય જગ્યા છે. અહીં ઉચ્ચાસને બેસીને કેટલીયે વાર સૂર્યાસ્ત જોવાની મજા લૂંટી છે. અસ્તાચળે પહોંચેલા સૂર્યમા'રાજ આક્ષિતિજ જળવતી નર્મદાની સપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે. આ રાજમાર્ગે ટપટપ કરતાં દોડીને એમને મળવા જઈએ ત્યાં તો ગાયબ થઈ જાય !

નર્મદાએ મને હરહંમશ ઝંકૃત કર્યો છે. કોઈપણ રૂપમાં એ નદી મને તાણી જાય છે. આમ જમણી તરફ સામા પ્રવાહે (જોકે, 'સામો પ્રવાહ' તો કહેવાનો. ભરતીની અસર હોય તો છેક સુધી તમે શંકિત રહો કે શું નદીએ વહેણ બદલ્યું?) જાઉં તો કબીરવડ, નારેશ્વર, જબલપુર ને અમરકંટક સુધીના તમામ પ્રદેશો ફરી વળું. તો આ...મ ડાબી તરફ પ્રવાહ સાથે વહું તો સમુદ્રમાં. ત્યાંથી ક્યાંનો ક્યાં !

કબીરવડ સાથે કબીરજીને અનુભવીએ. કેટલાય તપસ્વીઓનાં તપને અનુભવીએ. નાહીએ ત્યારે આખી નર્મદા આપણી હોય. કાલાન્તરોની સૃષ્ટિમાં આપણે નાહી રહીએ. એક અંજલિ ભરીએ તો હાથમાંનું જળ ભૂતકાળનાં બધાં દશ્યો વર્તમાનની સન્નિધિએ ઉઘાડતું આવે. ભૂખ, તરસ બધું ભૂલી જવાય. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ અહીં યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

મુઠ્ઠી ચણા કે ધાણી, ઝરણાંનું મીઠું પાણી,
ઘેઘૂરની ઘટામાં આઠે પ્રહર ઉજાણી !

લ્યો, હવે આહવાની વાત કરું. પહેલીવાર આહવા ગયો ત્યારે ઘાયલ જ થઈ ગયો. વનસંપદાનું આટલું આદિમ અને મનોહર રૂપ ! લગભગ બધું જ વિસરાઈ ગયું. આહવામાં મિત્રવર્ય જગદીશભાઈનું ઘર એકદમ સનસેટ પોઈન્ટની બાજુમાં જ છે. સનસેટ પોઈન્ટની ઊંચાઈએથી નીચેની આખી રંગભૂમિ જોવા સરખી.

એની રંગરમણા અદ્‌ભુત. દૂ...ર નીચે માનવ-વસવાટથી સવારની ઝાંખી કરાવતાં રતૂમડાં-પત્તાનાં હોય તેવાં ઘર. એ ઘર સુધી દોડી જતી સર્પિલ ભૂખરી કેડીઓ. ખીણમાંથી છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથતા સાગની અને જમીન પર પથરાયેલા ઘાસની પોતપોતાની લીલપ. છાક એનો એવો કે સૂર્યપ્રકાશને આંટી મારે. નયનરમ્ય ને નયનમનોહર શબ્દોની ખરેખરી અર્થચ્છાયા અહીં પ્રત્યક્ષ થાય. પવનની સાથે ઘુમરાઈને ઉપર વહી આવતા રંગ-ગંધ-અવાજના ત્રિવિધ રૂપને, ઊંડા શ્વાસ લો તો આખા અસ્તિત્વમાં અનુભવી શકો. પવનની જાદુઈ લાકડી ફરે ને આ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે. હમણાં જ પડી ગયેલા વરસાદે વળી આ રંગભૂમિનું સમીકરણ જ બદલી નાખ્યું છે. તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો. પણ આ જગ્યાએ બેસીને મને એક વિચિત્ર-પણ મજાનો - વિચાર આવ્યો. વિશ્વની કોઈપણ સ્પંદનશીલ ચેતનાને સ્પર્શે એવી આ દુનિયાને જોઈને કોણ કેમ React થાય ? પદાર્થ એક જ, પણ એને ઝીલનાર પાત્રો કેવાં નોખાં ? ને તોયે હેમનું હેમ વળી !

પછી તો દંડકારણ્યનાં જુદાં જુદાં રૂપ જોયાં. મહાલનું ડાંગ, વઘાઈનું ડાંગ, સુબીર, વાંસદા, શિવઘાટ, સાપુતારા... બધે દોડાદોડ કરી મૂકી. ક્યાંક ખૂબ ઊંચાઈએથી ઊંડે તો ક્યાંક એકદમ ઊંડાઈએથી ખૂબ ઊંચે ચંચળતાથી ભમી લીધું. ખીણને રસ્તે રાત્રે નીકળ્યો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચોતરફ આગિયા ! સાગનાં ઝાડ રાતોરાત કોઈએ શણગારી લીધાં ! ઉપર નજર કરો તો તારાખચિત આકાશ અને અહીં નીચે આગિયા. પ્રિય કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કાયમ સાથે જ રહે :

'સ્થાનનો ફરક અમથો, મૂળમાં તો અજવાળું,
તારકો શિખર સોહે, આગિયા તરાઈમાં !'

અહીં-તહીં ઊડાઊડ કરતા આગિયાઓ અંધકારને શણગારીને એક મોઝેઈક બનાવી આપે.

નામનો જાદુ કેવો હોય તેની વાત કરું. અહીં ગિરમાળનો ધોધ છે. લગભગ ત્રણસોક મીટર ઊંચેથી સુસવાટા નાખતું પાણી પુરજોશમાં નીચે પડે. વિખરાઈ જાય નાનાસરખા તળાવરૂપે. ચોતરફ પર્વતમાળાઓ ને વચ્ચે આ ધોધ. જ્યાંથી એ પડે ત્યાં જ પહોંચ્યા ને પથ્થરની ઓથ લઈને નીચે જોયું. ધુંઆધાર જોયેલો જબલપુરમાં. એના વિકરાળ રૂપની પાસે આ તો કંઈ નહીં. પણ હવે તમને નદીનું નામ કહીશ તો આખી વાત રમ્ય બની જશે. આ નદી છે ગિરા ! નદી, ધોધ અને તળાવ એક રૂપક બની ગયાં. વાણીનું આ રૂપ મારા સાહિત્યનું પણ રૂપ બન્યું. આ જ તેજસ્વી ગતિએ મારી ભાષાની ઊર્જા જન્મે ! ને, નીચે, તળાવમાં સંચિત થાય. પેલા ટચૂકડા બુભુક્ષુ માછીમારો જેમ જાળ નાખીને ઊભા છે તેમ હું યે ઊભો હોઉં ! પછી એ જળ પાછું બંધાઈ ન રહે. ગિરા નદીના રૂપે વળી નવા પ્રદેશો સર કરે. કેટલું સરસ નામ, ગિરા !

લળી-લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ. ક્યાંક ઉન્મત્ત ગજયૂથ જેવાં, ક્યાંક એકલ-દોકલ પ્રણયીજન જેવાં ! વૃત્તિઓ સઘળી ઠરીઠામ થઈ જાય. ડાહીડમરી બની જાય. અસ્તિત્વની પરમતા અને ભવ્યતા-બેયનો નજદીકી અને બારીક અનુભવ થાય. એમાં મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને ધીમે ધીમે નાનું થઈને સાવ ઓગળી જતું અનુભવું. મારી દરેક મુસાફરી મારા માટે કોઈને કોઈ રીતે યાત્રા બની રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક સફરે હું નવો બનતો હોઉં છું. આ 'મારો' અનુભવ છે.

આહવા આવ્યો એ પહેલાંય અહીંના આદિવાસીઓ વિશે ખૂબ સાંભળેલું. 'ડાંગ દરબાર'ની વાતો કાને પડેલી. આ વખતે આ લોકોની દુનિયાનો આછેરો પરિચય જ માત્ર મળી શક્યો. જ્યારે તક મળે ત્યારે જગદીશભાઈનું બાઇક લઈને નીકળી પડું. આહવાની ગલીકૂંચીઓમાં અને આજુબાજુના રસ્તાઓ પર રખડ્યા કરું. સ્થાનિક પ્રજાને જોયા કરું. એમની લોકસંસ્કૃતિ હજી આજેય એટલી જ જીવંત. એમનાં ગીતો, એમનાં વાદ્યો, તહેવારો. થાય કે હાથમાં હાથ ભીડીને નાચીએ. પણ... એક વખત નીકળ્યો તો ડાંગીઓનું મોટું સરઘસ સામે મળ્યું. સૌથી આગળ બે-ત્રણ આદિવાસીઓ ફટાકડા ફોડતા હતા. થયું કે ચાલો, લગ્ન-યાત્રા જોવા મળશે. આ તો કંઈક બીજું જ નીકળ્યું. કોઈનું મરણ થયેલું. એની નનામી ઊંચકીને ડાઘુઓ જતા હતા. મૃત્યુના માનમાં ફટાકડા! મરણને ઊજવવાની આ રીત કેટલી તાત્ત્વિક! આ ભોળી પ્રજાને આવું જીવનસત્ય કેમનું લાધ્યું હશે?

લ્યો જુઓ, વાત આખી મૃત્યુના સમ પર આવીને ઊભી રહી ગઈ. જેટલું ગમ્યું એટલું જ લખ્યું. ન ગમ્યું તેની વાત ફરી ક્યારેક કરીશ. મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમીને ? ઈચ્છા તો ત્યાં જ એકાદ ઝરણામાં પગ બોળીને આ શબ્દઝરણ વહેતું મૂકવાની હતી. તમને ત્યાં કેવાક યાદ કરતો હોઈશ તેનું પ્રમાણ મળે તોય હાંઉ!

-મહેન્દ્ર

('રખડુનો કાગળ'માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ઘરોબો-નિકટતા, પરિવાર જેવો સંબંધ; **આછેરો**-થોડો; **ક્ષિતિજ**-પૃથ્વી આકાશ સાથે મળતી દેખાય તેવી કલ્પિત રેખા, (અહીં) ક્ષિતિજ સુધી; **ચિક્કાર**-ખૂબ જ, અતિશય; **ગાયબ**-અદૃશ્ય; **અંજલિ**-ખોબો; **શંકિત**-શંકાશીલ; **આદિમ**-પ્રારંભનું, મૂળનું; **વનસંપદા**-વનની સંપત્તિ; **હેમ**-સુવર્ણ, સોનું, કનક; **છાક**-નશો, કેફ; **ઓથ**-સહારો; **સન્નિધિ**-સમીપતા; **ગજયૂથ**-હાથીનું ટોળું; **સાયુજ્ય**-એક થઈ જવું તે; **બુભુક્ષુ** -ભૂખ્યું; **રૂબરૂ**-પ્રત્યક્ષ; **ગિરા**- વાણી, ભાષા; **ઘાયલ**-જખમી(અહીં) પ્રેમથી ઓતપ્રોત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પ્રત્યક્ષ × પરોક્ષ; **નજીક** × દૂર; **અસમર્થ** × સમર્થ

તળપદો શબ્દ

હાંઉં-બસ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

આંખને ગમી જાય તેવું-નયનરમ્ય; **મનને હરી લે તેવું**-મનોહર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(√)ની નિશાની કરો :

(1) અંકલેશ્વરને મિત્રો મજાકમાં શું કહેતા ?

(A) અંકલ ઈશ્વર (B) ઔદ્યોગિક મથક

(C) ગંદકેશ્વર (D દુર્ગંધેશ્વર

(2) શેના કારણે સાગનાં ઝાડ શણગારેલાં લાગે છે ?

(A) લાઈટના કારણે (B) આગિયાના કારણે

(C) બીજાં વૃક્ષોને કારણે (D) ફૂલ-ફળથી

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) શાના માનમાં આદિવાસીઓ ફટાકડા ફોડતા હતા ?

(2) ગિરમાળનો ધોધ કઈ નદી પરથી પડતો હતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) લેખકની મુસાફરી યાત્રા બની રહેતી કારણ કે...

(2) લેખક પોતાને ટચૂકડા બુભુક્ષુ માછીમારો સાથે સરખાવે છે કારણ કે...

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) આહવાની વનસંપદાના મનોહર રૂપનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કોઈ એક પ્રાકૃતિક સ્થળનો પ્રવાસ કરી તેનો અનુભવ પ્રાર્થનાસભામાં કહો.
- તમે કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન કરતો પત્ર લખીને તમારા મિત્રને ટપાલમાં મોકલો.
- 'જંગલબુક' ફિલ્મ જોવી.
- ડિસ્કવરી, એનિમલ પ્લેનેટ જેવી ચેનલમાં આવતા કાર્યક્રમો અનુકૂળતા મુજબ જુઓ.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કુદરતના અનંત સૌંદર્યને નજરથી જોનારા તો ઘણા હોય છે પણ લેખકો એ સૌંદર્યને માણવાની એક અલગ દિશા, દૃષ્ટિ ખોલી આપે છે. આ સત્ય નીચેની વાક્યરચનાઓ વાંચતાં સમજાશે:

  - સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની સપાટી પર... લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.

  - ઘર સુધી દોડી જતી એ સર્પિલ ભૂખરી કેડીઓ.

  - સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા માગતા સાગ.

  - પવનની જાદુઈ લાકડી ફરે ને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે.

  - તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો.

- અહીં દૃશ્ય અને સ્વાદેન્દ્રિયનો ઉલ્લેખ છે. ઈરાદાપૂર્વક નજર અને સ્વાદને એક સાથે મુકાયાં છે. સ્વાદ પારખવાનું કામ જીભ કરે અને જોવાનું કામ આંખનું છે છતાં અહીં 'નજરે જુઓ તો સ્વાદ માણી શકો' એમ કહેવા પાછળ લેખકનો આશય અનુભવ કરો તો અનેરો આનંદ મળે એ બતાવવાનો છે.
- અહીં વપરાયેલા રંગરમણા, નયનરમ્ય, નયનમનોહર, તારાખચિત, પર્વતામાળાઓ, વનસંપદા, શિવઘાટ જેવા સમાસોનો વિનિયોગ કૃતિને આસ્વાદ્ય બનાવે છે, વર્ણન સાથે આપણને એકરૂપ બનાવે છે, તે તમે અનુભવ્યું હશે.
- વાક્યમાં અવતરણ ચિહ્નો (' ') વિશિષ્ટ નામ કે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખને અલગ તારવવા વપરાય છે તે સમજાયું હશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજકાલ મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટને કારણે વોટસએપ અને બ્લોગનું ચલણ એટલું વધ્યું છે કે પત્રલેખન નહિવત્ બની ગયું છે. છતાં પત્રમાં જે રીતે મુક્ત મને અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે તેની મજા કંઈ અલગ જ છે. ક્યારેક આવા પત્રો કાયમી સંભારણું પણ બની જતા હોય છે તે વિશે આ કૃતિને આધારે ચર્ચા કરવી.

ડાંગના વનનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, ત્યાંના આદિવાસી લોકો અને ગિરા ધોધ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવી. લેખકે રાજેન્દ્ર શુક્લની કાવ્યપંક્તિઓ અવતરણ રૂપે નોંધી છે જે લેખકના કથનને- વિચારને વધુ પ્રમાણભૂત બનાવે છે, તેની ચર્ચા કરવી.

સરળ, રસાળ, પ્રવાહી અને અર્થસભર ભાષામાં પત્ર સ્વરૂપે લખાયેલા આ પ્રવાસ નિબંધને તેની શૈલી મનહર અને મનભર બનાવે છે તેની સમજ આપવી.

'વનાંચલ' જેવી અન્ય કૃતિઓના સંદર્ભો આપવા.

•